

Stanisław Roszak

(Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-6029-3672>

e-mail: sroszak@umk.pl

Agnieszka Wieczorek

(Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-0091-596X>

e-mail: akraj@umk.pl

Szlachta we współczesnej historiografii francuskiej. Kierunki i perspektywy badawcze

*The Nobility in the Contemporary French Historiography.
Research Trends and Perspectives*

ABSTRACT

The objective of the paper is to present the current state of knowledge, main trends and research approaches undertaken in research on nobility in French historiography. The authors present new findings, which appeared in French historiography of recent decades, focusing on four main research trends such as private space literature, nobility in the city, nobility in travel and exile as well as noble education. The subject of nobility, which was popular after World War II, experienced a crisis in the 1970s and 1980s. At the turn of the centuries, owing to new methodological approaches and new sources, the research revived.

The authors analyse the research results, indicating the role of private sources (such as diaries, letters, *livres de raison*, etc.) in shaping of a new image of the French nobility in the social and political life of France in the modern era. One of the key ideas has become the concept of identity understood as the need to negotiate between belonging to a state and one's personal choices (needs). The new arrangements also changed the image of nobility's everyday life, both in their rural estates and in new mansions built in the city. In their conclusions, the authors emphasize the possibilities of comparative research, indicating Polish-French conferences devoted to the nobility.

Key words: the French nobility, mansion, city, education, literature, travels

PUBLICATION INFO				
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Stanisław Roszak, the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, 1 Bojarskiego Street, Toruń 87-100, Poland Agnieszka Wiczorek, the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, 1 Bojarskiego Street, Toruń 87-100, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń				
SUBMITTED: 2022.08.04	ACCEPTED: 2023.12.08	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
				

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie aktualnego stanu wiedzy, głównych nurtów i ujęć badawczych podejmowanych w badaniach nad szlachtą w historiografii francuskiej. Autorzy prezentują nowe ustalenia, jakie pojawiły się we francuskiej historiografii ostatnich dziesięcioleci, koncentrując się na czterech głównych nurtach badawczych: piśmiennictwie przestrzeni prywatnej, szlachcie w mieście, szlachcie w podróży i na wygnaniu oraz edukacji szlacheckiej. Tematyka szlachecka popularna po II wojnie światowej przeżywała kryzys w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Na przełomie stuleci, za sprawą nowych ujęć metodologicznych oraz nowych źródeł, nastąpiło ożywienie badań.

Autorzy analizują wyniki badań, wskazując na rolę źródeł o charakterze prywatnym (pamiętniki, listy, *livres de raison* itp.) w kształtowaniu nowego obrazu szlachty francuskiej w życiu społecznym i politycznym Francji doby nowożytnej. Jednym z kluczowych pojęć stało się pojęcie tożsamości, rozumianej jako potrzeba negocjacji między przynależnością do stanu a osobistymi wyborami (potrzebami). Nowe ustalenia zmieniły także obraz życia codziennego szlachty, zarówno w dobrach wiejskich, jak i w nowych rezydencjach budowanych w mieście. W podsumowaniu autorzy podkreślają możliwości badań porównawczych, wskazując na polsko-francuskie konferencje poświęcone szlachcie.

Słowa kluczowe: szlachta francuska, rezydencja, miasto, edukacja, piśmiennictwo, podróże

UWAGI WSTĘPNE

Studia nad szlachtą jako grupą społeczną z jej zróżnicowaniem politycznym, ekonomicznym i kulturalnym przeżywały swój rozkwit w latach siedemdziesiątych XX w., kiedy to powstała seria klasycznych

monografii charakteryzujących różne grupy szlachty zarówno dworskiej, jak i prowincjonalnej. W konsekwencji rozpoczęła się poważna dyskusja nad strukturą wewnętrzną „stanu drugiego narodu”, która to nazwa z punktu widzenia prawnego wyznaczała najprostszą definicję, ale daleką od zrozumienia skomplikowanego fenomenu szlachty we Francji. Ani tytuły, ani herby, które po 1696 r. mogły znaleźć się bez przeszkód w posiadaniu innych grup, nie stanowią jasnego kryterium wyróżniającego stan¹. Dawne pojęcie dziedziczności szlachectwa, historycznego rodowodu powiązanego z zasługami dla kraju, odwagą w obliczu wojny, traciło na znaczeniu w czasach, kiedy to król decydował, kto zasługuje na szlachectwo. Władca, zwłaszcza w okresach kryzysu finansowego, nadawał szlachectwo odpłatnie, aby podreperować stan budżetu. Częściej szlachectwo uzyskiwano dzięki obejmowaniu urzędów sądowych i finansowych czy też funkcji sekretarza królewskiego. Urzędy te dawały tytuł i przywileje niemal natychmiast, inne, jak funkcja radcy dworu bądź skarbnika Francji, wymagały dwóch pokoleń przed ostatecznym uzyskaniem awansu. Nobilitację zapewniało też pełnienie niektórych urzędów miejskich, np. w Paryżu czy Tuluzie – co tworzyło odrębną kategorię *la noblesse de cloche*. Znacznie mniejszą grupę stanowiła szlachta wojskowa, gdyż do 1750 r. nie dokonywano w zasadzie takich awansów, a polityka Ludwika XV przyniosła niezbyt liczne nobilitacje dla oficerów odznaczonych Orderem Św. Ludwika. Tym, co łączyło tę mozaikę społeczną, były przywileje szlacheckie – honorowe (prawo noszenia szpady, herbu), fiskalne i sądowe, aż po niewątpliwy przywilej egzekucji przez ścięcie, a nie jak w przypadku grup niższych przez powieszenie. Zróźnicowanie stanu drugiego wywoływało polemiki wśród publicystów i pisarzy epoki oraz dyskusje o prawdziwym, naturalnym szlachectwie „cnoty”, które traktowane było coraz częściej jako cecha osobista, a nie wartość dziedziczona. Podsumowaniem tej dyskusji, a zarazem najlepszym przykładem konfrontacji dziedzicznego honoru i nabytej cnoty może być traktat o szlachcie Gillesa André de la Roque’a – *Traité de la noblesse*².

Badania m.in. François Bluche’a³ i Jeana Meyera⁴ ukazały zmienne losy polityczne i ekonomiczne szlachty francuskiej w kolejnych stuleciach epoki nowożytnej. Wyczerpana i zrujnowana gospodarczo przez walki

¹ G. Cabourdin, G. Viard, *Lexique historique de la France d’Ancien Régime*, Paris 1978, s. 230–231.

² G.A. de la Roque, *Traité de la noblesse, de ses différentes espèces, de son Origine, du Gentilhomme de Nom et d’Armes*, Paris 1678, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k615135.image> [dostęp: 10.07.2022].

³ F. Bluche, *La vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*, Paris 1973.

⁴ J. Meyer, *Noblesses et pouvoirs dans l’Europe d’Ancien Régime*, Paris 1973.

lat 1560–1590, przez presję absolutyzmu, zwycięstwo burżuazji (*embourgeoisement du sol*) szlachta przeżyła swoje odrodzenie po 1661 r., kiedy to wzrósł prestiż dawności, a w konsekwencji i znaczenie szlachectwa. Wiek XVIII to już zwycięski powrót szlachty na dwór królewski, na urzędy kościelne i wojskowe, na salony filozofów. Badania te przyniosły także rewizję dotychczasowych szacunków liczebności stanu drugiego – od 400 000 do 120 000, włączając członków rodziny (dane dla roku 1789).

Po tych sukcesach przychodzi okres kryzysu w badaniach nad szlachcią, pogłębiony przez kryzys badań nad elitami społecznymi. Z jednej strony wpływ na to miało zwulgaryzowane podejście do teorii Vilfredo Pareto i przypisywania elitom destrukcyjnego charakteru w pogoni za władzą⁵. Definicja elity wprowadzona przez Pareto oparta była na głównym kryterium psychologicznym, a jej autor wskazywał na niechęć elity do systemu demokratycznego, co obciążało emocjonalnie samą definicję. Warto dodać, że przyjęcie modelu marksistowskiego, w którym zrównano pojęcie klasy społecznej i elity społecznej, doprowadziło do wyczerpania możliwości badań i zanegowania w nich użyteczności tego pojęcia. Elita traktowana w teorii marksistowskiej jako synonim klasy panującej (klasy posiadaczy) została nacechowana wewnętrzną spójnością, z czasem nabierając pejoratywnego charakteru.

Badania nad szlachcią we Francji niosły ze sobą bagaż oświeceniowej krytyki samego pojęcia szlachectwa i sposobów jego uzasadniania⁶. Zanegowano wówczas inne wyróżniki społeczne niż te wynikające z majątku, zdolności i kultury. W koncepcjach broniących szczególnego statusu szlachty powoływano się na:

- argumenty historyczne – wolni potomkowie Franków *versus* potomkowie podbitych Galów,
- dowody dziedziczności szlachectwa jako cnoty,
- argumenty edukacyjne – specjalne, elitarne wykształcenie.

Wszystkie te dowody, choć przywoływane ciągle w późniejszej historiografii, już w wieku XVIII zostały poddane krytyce. Boulainvillier, chociaż dowodził historycznej supremacji szlachty jako stanu, wykazał w swych pracach brak ciągłości między Frankami i Galami a współczesnym społeczeństwem francuskim. Zakwestionował m.in. dziedziczenie cnót obywatelskich, wskazując na przykłady uzyskiwania szlachectwa na

⁵ L. Portis, C. Passevant, *La théorie des élites de Vilfredo Pareto: usages politiques*, „L’Homme et la société” 1996, 121–122, s. 175–178. W polskiej historiografii cf. uwagi M. Senkowska-Gluck, *Pojęcie elity i jego przydatność dla badań historycznych*, w: *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, t. 7, *Studia o grupach elitarnych*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1982, s. 11–16.

⁶ G. Chaussinand-Nogaret, *Noblesse*, w: *Dictionnaire européen des Lumières*, red. M. De-lon, Paris 2007, s. 895–898.

drodze intrygi, zdrady, malwersacji. Z kolei dawne elitarne szkolnictwo zastąpione zostało przez egalitarny system kolegów, do których wysyłano zarówno dzieci szlacheckie, jak i mieszczańskie.

O trwałości zastrzeżeń i wątpliwości związanych z potrzebą szeroko zakrojonych badań nad stanem drugim świadczą wypowiedzi autorów, którzy podjęli taki trud. Guy Chaussinand-Nogaret we wstępie do *Histoire des élites en France* wspominał dyskusję nad koncepcją książki i podejrzenia, jakie formułował jeden z jego kolegów, profesjonalnych historyków, o ukryte intencje i niebezpieczne skojarzenia związane z promowaniem elitaryzmu w egalitarnym społeczeństwie⁷. Autor książki poczuł się więc w obowiązku wyjaśnienia, iż badania nad elitą nie mogą być traktowane jako próba „nowego” podziału społeczeństwa, a jedynie „cnota” i „geniusz” stanowią o wyróżnieniu jednostki wobec innych obywateli. Historyk kontynuował, iż natura nie potrzebuje dowodów genealoga Bernarda Chérina, aby stworzyć człowieka „cnotliwego” i „zdolnego”. I jako rodzaj uprawomocnienia badań nad elitami dodawał, że elitarność budują nie tylko pochodzenie, majątek, prestiż, ale w dużym stopniu wyjątkowość, a pisanie historii elit to w rzeczywistości opisywanie jednego z ważnych „miejsc pamięci” francuskiej. Stanowisko prezentowane we wstępie jako swego rodzaju usprawiedliwienie było wynikiem głębszego kryzysu historiografii francuskiej w podejściu do szlachty – jej znaczenia społecznego i kulturalnego. Analizując rozwój historiografii francuskiej XX w., Jean-Pierre Rioux stwierdzał, że historię elit traktowano wręcz jako podejrzaną i wstydlivą⁸.

PIŚMIENNICTWO PRZESTRZENI PRYWATNEJ – ŹRÓDŁO ODNOWIENIA BADAŃ NAD SZLACHTĄ

Tezę o szczególnej roli piśmiennictwa przestrzeni prywatnej w badaniach nad szlachtą postawiła ostatnio Caroline Le Mao, prezentując badania nad źródłami osobistymi, pamiętnikami, dziennikami, listami, księgami gospodarskimi itp. Autorka wielu artykułów poświęconych pamiętnikom, korespondencji elit Akwitanii w XVII i XVIII w. stwierdziła, iż potencjał tego rodzaju piśmiennictwa, nowe badania archiwalne i biblioteczne przyniosły wzrost zainteresowania życiem codziennym szlachty,

⁷ G. Chaussinand-Nogaret, Wstęp, w: *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle*, Paris 1991, s. 12–13.

⁸ J.-P. Rioux, *Les élites en France au XXe siècle. Remarques historiographiques*, „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes” 1983, 95, 2, s. 13–27.

relacjami rodzinnymi, sąsiedzkimi, a także odkrywaniem mikroświata jednostki i jego relacji ze światem zewnętrznym⁹.

Badania nad piśmiennictwem przestrzeni prywatnej mają swoją długą tradycję, a we Francji w latach siedemdziesiątych XIX w. stały się jednym z wyznaczników walki o obronę tradycji narodowej i przywracania społeczeństwu świadectw historycznych. Obok kontekstu politycznego, akcji pokrzepiania serc po klęsce wojny z Prusami, wyraźny był też kontekst lokalny i regionalny – akcji edytorskiej prowadzonej przez miejscowych miłośników historii, wydobywających z kolekcji rękopisów dzienniki, pamiętniki, listy. W centrum zainteresowania pojawiły się tzw. księgi domowe – *livres de famille*, przekazywane z pokolenia na pokolenie w szlacheckich rodzinach. Istotne znaczenie miały odkrycia lokalnych erudyტów, takich jak Charles de Ribb  czy Philippe Tamizey de Larroque. W latach siedemdziesiątych XX w. powr ci  moda na piśmiennictwo przestrzeni prywatnej w nowej ods lonie – jako ilustracji zachowa  grupowych, potwierdzających ogólne zjawiska i tendencje społeczne oraz ukazujących życie warstw niższych. Źródła te wpisywały się w szerszy kontekst historii społecznej pod przemożnym w p ywem paradygmatu marksistowskiego lub strukturalistycznego, w ramach których jednostka ukryta w przestrzeni prywatnej nie mogła konkurowa  z grupą społeczną, definiowaną za pomocą różnych kryteriów.

Dopiero w latach dziewięćdziesiątych i na początku XXI w. nast pi    kolejna faza badań nad dokumentami osobistymi, która wyznaczy  nową drog  odkrywania prywatności i intymności autorów, jako jednostek, aktorów sceny historycznej, a nie reprezentantów grupy społecznej. Z racji stanu zachowania Źródeł szlachta stała się w tych badaniach grup  uprzywilejowaną. Jak pisze Fran ois-Joseph Ruggiu, odrzucenie dominujących paradygmatów marksizmu i strukturalizmu spowodowało także porzucenie przez historyków stratygrafii grup społecznych, wyznaczanej poprzez analiz  konfliktów, które je wewn trznie dzieliły i poprzez kategori  zysku jednostki. W konsekwencji skierowało to badaczy na nowe obszary, gdzie jednostka ujawnia własne wyobrażenia o sobie samej¹⁰.

⁹ C. Le Mao, *Les  crits du for privé, une source pour renouveler l'histoire de la noblesse*, w: *Noblesse fran aise, noblesse polonaise: 20 ans apr s*, red. J. Dumanowski, M. Figeac, A. Wiczorek, La Cr che 2022, s. 193–203. W tym miejscu autorzy składają podziękowanie prof. Caroline Le Mao za inspiracj  oraz dyskusj  nad problematyk  piśmiennictwa przestrzeni prywatnej.

¹⁰ F.-J. Ruggiu, *L'utilisation de la notion d'identité en histoire sociale*, w: *Identité, appartenances, revendications identitaires, XVI –XVIII  si cles*, red. M. Belissa et al., Paris 2005, s. 395–406. Cf. też wcześniejsze rozważania na temat zetknięcia perspektywy osobistej z perspektyw  otoczenia: idem, *O fortunatos nimium, sua si bona norint, agricolas! ou le journal*

Nowy impuls nadały kwerendy i spotkania w ramach zespołu kierowanego przez Jeana Pierre'a Bardeta i F.-J. Ruggiu z Uniwersytetu Paris-Sorbonne realizującego od 2002 r. projekt: *Les écrits du for privé de la fin du Moyen Âge à 1914*. Efektem prac były kolejne konferencje i opracowania wytyczające nowe pola badawcze. Pierwsza z nich *Au plus près du secret des cœurs* ukazała potencjał piśmiennictwa przestrzeni prywatnej dla odkrywania życia prywatnego oraz dla kategorii intymności¹¹. Jednocześnie postawiła wiele pytań o definicję (wprowadzono jako w zasadzie wymienne z *les écrits du for privé* określenie Jacoba Pressera *ego-document*) i gatunkowość, wskazując na różnice między sposobami zapisywania wrażeń w księgach rachunkowych i pamiętnikach. Kolejna książka *Les Écrits du for privé. Objets matériels, objets édités* przyniosła próbę analizy stanu zachowania tego typu piśmiennictwa we Francji¹². Różnorodność „gatunkowa”, odmiennosć tytułów, wielość form itp. spowodowały, iż do dzisiaj w archiwach departamentalnych, w kolekcjach rękopisów, w bibliotekach prywatnych odnajduje się wiele egzemplarzy, które z pozoru będąc brulionem czy zbiorem luźnych notatek, okazują się księgami rodzinnymi.

Ta różnorodność formalna utrudnia nie tylko identyfikację gatunkową, odkrywanie „ja” autora wśród zapisek o życiu osobistym, rodzinnym, politycznym, ale także utrudnia ewentualną edycję (ważne uwagi nt. edycji tego typu źródeł Christine Nougaret¹³ oraz Jeana Tricarda¹⁴). Jako wyzwanie badawcze pojawiły się pytania m.in. o praktyki pisarskie i praktyki lektury, o rolę marginaliów, autorstwo funkcjonalne, oprawy.

Próbą syntezy specyficznego typu piśmiennictwa domowego, jakim były księgi domowe o charakterze gospodarczym *livres de raison*, była książka Sylvie Mouysset *Papiers de famille*¹⁵. Autorka poddała analizie ok. 400 takich ksiąg z obszaru południowo-zachodniej Francji, wykazując ich związek z piśmiennictwem prywatnym. *Livres de raison* zawierały zwykle zapiski na temat wydatków i przychodów gospodarstwa, jednak na

d'un gentilhomme campagnard au début du XVIIIe siècle, w: *État et société en France aux XVIIe et XVIIIe siècles, Mélanges offerts à Yves Durand*, red. J.-P. Bardet et al., Paris 2000, s. 471–489.

¹¹ *Au plus près du secret des cœurs? Nouvelles lectures historiques des écrits du for privé*, red. J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Paris 2005, s. 15–28.

¹² *Les écrits du for privé. Objets matériels, objets édités*, red. M. Cassan, J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Limoges 2007, s. 15–25.

¹³ C. Nougaret, *Les archives de France et les écrits du for privé: un lent apprivoisement*, w: *Les écrits*, s. 15–26.

¹⁴ J. Tricard, *Louis Guibert, inventeur et éditeur des livres de raison limousins: engagement et choix*, w: *Les écrits*, s. 27–45.

¹⁵ S. Mouysset, *Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe–XIXe s.)*, Rennes 2007.

wolnych kartach (były często interfoliowane), na marginesach, a niekiedy między wierszami zapisywano istotne z punktu widzenia autora, jego rodziny czy też okolicy informacje. Autorka, posługując się założeniami paktu autobiograficznego Philippe'a Lejeune'a wykazała, iż mimo różnorodności formalnej i treściowej w *livres de raison* odnajdujemy zasadę jedności autora, narratora i bohatera przekazu, podobnie jak w autobiografii, pamiętniku i dzienniku. *Livres de raison*, mimo iż sporządzane na bieżąco w celach praktycznych, dzięki dodatkowym wpisom rejestrującym życie rodziny, domu, okolicy, regionu nabierały z czasem charakteru nośników pamięci rodzinnej, rodowej, zwłaszcza w kontekście ich uzupełniania przez następne pokolenia.

W kręgu badań nad piśmiennictwem przestrzeni prywatnej przedstawiciele szlachty zostali uprzywilejowani w dwojaki sposób – po pierwsze z uwagi na materiał źródłowy przechowywany w archiwach departamentów oraz w prywatnych kolekcjach rodowych, po drugie z uwagi na charakter tego rodzaju twórczości, której celem było utrwalanie pamięci, co należało przecież do tradycji stanu drugiego¹⁶.

Kolejnym etapem prac było wprowadzenie do nich perspektywy porównawczej. Okazało się bowiem, że badania nad szlachtą, nad elitą w wielu krajach przeszły podobne przemiany, a wydobycie źródeł prywatnych, egodokumentów pozwoliło odkryć bohatera historii nie tylko jako wielkiego wodza, polityka, artystę, ale jako zwykłego człowieka, któremu towarzyszyły troski i radości dnia codziennego odnotowywane w księdze domowej¹⁷.

Efektom współpracy międzynarodowej zapoczątkowanej studiami nad francuskimi egodokumentami były konferencje oraz trzy spotkania francusko-niemiecko-włoskie w Villa Vigoni we Włoszech nad jeziorem Como w latach 2013–2015 poświęcone transferowi kulturowemu oraz tożsamości z cyklu *Les écrits à la première personne en Europe de la fin du XVe siècle au XIXe siècle*.

W konsekwencji badania nad szlachtą francuską z perspektywy źródeł prywatnych znalazły swoje odpowiedniki w innych krajach – w Szwajcarii, Niemczech, Polsce, Hiszpanii, na Litwie oraz poza obszarem Europy

¹⁶ E. Arnoul, R. Renard-Foultier, F.-J. Ruggiu, *Les écrits du for privé en France de la fin du Moyen Âge à 1914: bilan d'une enquête scientifique en cours. Résultats de 2008–2010*, w: *L'Historien face au manuscrit, du parchemin à la bibliothèque numérique*, red. F. Henryot, Louvain-la-Neuve 2011, s. 167–188.

¹⁷ Cf. S. Roszak, *Historia społeczna i historia kulturowa epoki nowożytnej. Doświadczenia oraz perspektywy ukrywania i odkrywania jednostki*, „Historyka” 2017, 47, s. 77–88.

– i pozwoliły wkroczyć na teren badań porównawczych¹⁸. Nowe impulsy, jakie pozwoliły odnowić metodologicznie tradycyjne analizy w badaniach nad szlachtą dzięki wykorzystaniu źródeł osobistych, pojawiły się w nurcie badań nad historią kobiet, rodziny i dzieci¹⁹.

SZLACHTA W MIEŚCIE

Historiografia francuska stopniowo zmieniała obraz stratyfikacji szlacheckiej, dostrzegając zróżnicowanie między trzema głównymi grupami: tradycyjną *l'épée* (szlachta miecza) i nowymi urzędniczymi *la robe* (szlachta sukni) oraz *la finance* (szlachta finansów).

O ile jeszcze w latach osiemdziesiątych obraz ten zdominowany był przez elementy wspólne – przywileje, tradycję, rytuały, o tyle obecnie podkreśla się różnice, jakie pogłębiały się zwłaszcza w wieku XVIII²⁰. Charakterystyczne może być tu wyłączenie szlachty urzędniczej, urzędników sądowych (*magistrats*) z życia salonów paryskich na przedmieściach Saint-Faubourg i Saint Honoré. Salon arystokratyczny gromadził filozofów, szlachtę miecza, burżuazję, tworząc kręgi towarzyskie. Szlachta urzędnicza pojawiała się tam rzadko lub wcale, co wyłączało ją z tej wspólnoty elity intelektualnej. Istniały za to odrębne salony, w których dominowali przedstawiciele szlachty urzędniczej, chociaż ciągle niewiele o nich wiadomo z uwagi na słabe oddziaływanie i niski poziom promowanych tam utworów²¹.

Prace ostatnich 30 lat zmieniły dotychczasowy „paryżocentryczny” obraz szlachty urzędniczej, koncentrowały się bowiem na urzędnikach sądowych parlamentów na prowincji, co pozwoliło zróżnicować obraz tej grupy społecznej zdeterminowany przez wizję parlamentu paryskiego²².

¹⁸ Anthologie franco-suisse d'écrits de l'intime (1680–1830). *La vie privée au fil de la plume*, red. M. Figeac, C. Le Mao, Paris 2020.

¹⁹ C. Caparos, *Pouvoir au féminin. Itinéraire épistolaire d'une noble provençale*, w: *Femmes face à l'absence de l'Antiquité à l'époque contemporaine: terre, mer, outre-mer (Europe-Amérique du Nord)*, red. E. Charpentier, B. Grenier, Rennes 2020.

²⁰ Z wcześniejszych prac poświęconych szlachcie urzędniczej zob. F. Bluche, *L'origine des magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, „Paris et Île-de-France. Mémoires” 1956, 5–6; idem, *Le magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1986. Cf. też J. Chagniot, *Paris et l'armée au XVIIIe siècle. Étude politique et sociale*, Paris 1985.

²¹ A. Lilti, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*, Paris 2005.

²² Cf. O. Chaline, *Godart de Belbeuf, le Parlement, le Roi et les Normands*, Luneray 1996; *Le Parlement de Provence 1501–1790*, red. M. Cubells, Aix-en-Provence 2002; G. Aubert, *Les parlementaires à Rennes au XVIIe siècle – la grandeur et l'exil*, w: *Les Parlements et la vie de la cité (XVIe–XVIIIe siècle)*, red. O. Chaline, Y. Sassier, Rouen-Havre 2004, s. 277–300.

Oczywiście wiele ustaleń Bluche'a na temat pozycji sędziów, ich prestiżu i fortuny pozostaje aktualnych i znajduje zastosowanie dla tej grupy społecznej na prowincji. Podobne są źródła pochodzenia majątku sędziów, wśród których dominuje dziedziczenie fortuny, odpowiednie alianse polityczne, polityka matrymonialna, zdolności zarządzania majątkiem. Dla prowincji obraz ten staje się bardziej zniuansowany, jak np. w Bordeaux, gdzie ważnym źródłem dochodów staje się handel morski, a strategia matrymonialna sprowadza się często do „polowania na dziedziczki” fortuny bogatych kupców (w Paryżu częściej są to fortuny finansistów)²³.

Szlachta urzędnicza posiadała swoje dobra na wsi, ale coraz częściej oznaką prestiżu stawało się nabycie własności w samym mieście. Co ciekawe, dla podniesienia prestiżu nie wystarczał już sam najem, ale pełna własność, czego dowodzi analiza stanu posiadania w Bordeaux i Grenoble²⁴. W miastach-siedzibach parlamentu powstają ulice, a nawet dzielnice zamieszkałe przez szlachtę urzędniczą – w Bordeaux: sześć ulic w parafiach Saint-Eloi, Saint-Projet, Saint-Maixent, w Grenoble: la rue Neuve, w Besançon: la Grande Rue, la rue des Granges, la rue Saint-Vincent. Nie były to ulice zamknięte, mieszkali tam także bogaci kupcy, a z uwagi na prestiż miejsca wynajem kamienic był opłacalny i skłaniał właścicieli do odstępowania części nieruchomości, jak np. w Rouen²⁵. Równie ciekawy jest przypadek paryski, którym zajmował się Alexandre Gady, określa on bowiem strategię przestrzenne elit miejskich dotyczące wyboru lokalizacji miejsca zamieszkania i stylu życia, wskazując przede wszystkim na względy polityczne i rodzinne²⁶. Rezydencja, zarówno ta na wsi, jak i w mieście, stała się obok urzędu i tytułu trzecim składnikiem tożsamości parlamentarnej, elementem dziedzictwa przekazywanym z ojca na syna. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż w czasach Ludwika XIV dawność

²³ Klasyczną już monografią ukazującą przemiany prawne, społeczne, gospodarcze i kulturalne *magistrats* w XVII i XVIII w. jest książka Caroline Le Mao, *Les fortunes de Themis. Vie de magistrats du Parlement de Bordeaux au Grand Siècle*, Bordeaux 2006.

²⁴ *Le Parlement de Dauphine, des origines à la Revolution*, red. R. Favier, Grenoble 2001.

²⁵ Cf. O. Chaline, *Le Parlement et Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles*, w: *Les Parlements*, s. 323–337.

²⁶ A. Gady, *Voir et être vu. Stratégies foncières et architecturales de l'hôtel parisien*, w: *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019, s. 62 i nn. Więcej o rezydencjach elit w przestrzeni miejskiej Paryża w: A. Gady, *Les hôtels particuliers de Paris du Moyen Âge à la Belle Époque*, Paris 2008. Szerzej na temat głównych nurtów badawczych w zakresie roli i miejsca rezydencji w badaniach francuskich, angielskich, włoskich, belgijskich w: S. Guri, *Les grandes résidences urbaines en Europe (1500–1830). État de la question et nouvelles perspectives*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 2016, 94, 2, https://www.persee.fr/docAsPDF/rbph_0035-0818_2016_num_94_2_8942.pdf [dostęp: 6.07.2022].

sprawowania urzędu w parlamencie stanowiła większy atut i podstawę realnego prestiżu niż dawność szlachectwa.

Kamienica w mieście staje się rezydencją, podobnie jak pałac na wsi, a jej przestrzeń pierwotnie łącząca funkcje prywatne i publiczne z czasem wyraźnie się różnicuje. Centrum stanowi gabinet urzędowy – miejsce pracy i modlitwy, przypominający początkowo celę zakonną, w XVII w. będący już biblioteką i miejscem publicznym, miejscem spotkań, przyjęć gości. Analiza inwentarzy ruchomości *magistrats* ukazuje zmiany stylu życia, cykle mody, która bez opóźnień docierała do urzędniczych kamienic. W wieku XVII zmienia się wnętrze rezydencji, a od początku wieku XVIII następuje wymiana mebli (wcześniej dziedziczonych, zwłaszcza cennych mebli w stylu niemieckim). Pojawiają się nowe kolory i odcienie, a przykładem tych zmian jest zastosowanie nowych rodzajów drewna przy produkcji mebli – o ile w XVII w. wykorzystywano ich 8, o tyle w następnym stuleciu stosowano już 17 rodzajów. Symboliczną datą dla zmiany mody w wystroju rezydencji jest 3 sierpnia 1700 r., kiedy to do portu w Bordeaux przybiła fregata „Amfitrite” z lakowanymi meblami, jedwabiem i porcelaną z Chin.

Zmiana wystroju wnętrz, zauważalna w rezydencjach miejskich, miała bezpośredni wpływ na urządzenie domów letnich szlachty francuskiej. W badaniach zwracają uwagę meble, które ze względu na zmieniający się charakter rezydencji stanowią wystrój domostw szlachty mieszkającej zarówno w mieście, jak i na wsi. Wiele ustaleń wprowadza Michel Figeac, który analizując inwentarze szlachty regionu Gijenny pod koniec XVII i na początku XVIII w., zauważa podobny rodzaj mebli w pomieszczeniach miejskich rezydencji szlacheckich i domów letnich, co niewątpliwie wskazuje na upowszechnienie się zwyczaju spędzania części roku poza miastem. W grupie mebli do przechowywania odnotowuje najwięcej skrzyń (w 92,10% inwentarzy rezydencji i 84,84% inwentarzy domów letnich) oraz szaf (39,47% i 51,51%), wśród mebli stołowych zaś największy odsetek stanowiły krzesła (100% i 100%), stoły (97,36% i 96,96%) oraz fotele (89,47% i 81,81%), co potwierdzałoby sygnalizowaną wcześniej zmianę charakteru rezydencji, w której przyjmowano dużo gości i interesantów. Natomiast wśród mebli reprezentacyjnych największą popularnością cieszył się sekretarzyk (89,47% i 81,81%)²⁷.

Warto również dodać, że ustalenia dotyczące wspomnianego powyżej rodzaju drewna wykorzystywanego do produkcji mebli wpłynęły na wzmożone zainteresowanie wyposażeniem rezydencji elit szlacheckich. Pod koniec XVII i na początku XVIII w. najpopularniejszym materiałem

²⁷ M. Figeac, *La douceur des Lumières. Noblesse et art de vivre en Guyenne au XVIIIe siècle*, Bordeaux 2001, s. 289.

w produkcji mebli stanowiących wyposażenie m.in. sypialni był orzech (*noyer*), który spotykamy aż w 73,53% mebli znajdujących się w rezydencjach i w 73,91% zabudowy meblarskiej w zamkach. Drugim gatunkiem najczęściej używanym w meblarstwie francuskim, szczególnie w produkcji sprzętów przeznaczonych do przechowywania – komód i kredensów – była jodła (*sapin*), drewno przywożone na statkach z krajów północnych. Zanika natomiast w XVI w. dąb, wcześniej szeroko wykorzystywany do produkcji mebli. Warto nadmienić, że trend modowy dotyczył również kolorystyki, która wypełniała wnętrza rezydencji szlacheckich, kształtując tym samym poczucie estetyki. Wśród kolorów tkanin obiciowych coraz większą popularnością od końca XVII w. cieszyły się czerwień i zieleń. W tym czasie materiałem występującym najczęściej w spisach rezydencji było płótno, któremu ustępuje m.in. adamaszek²⁸.

Przedmiotem badań staje się również aranżacja wnętrz, a sama zmiana wystroju, jak zauważa Caroline Le Mao, była związana „z rozwojem nowych zwyczajów konsumenckich”. W odniesieniu do gabinetu jednego z urzędników z Bordeaux stolik kawowy jest jednym z charakterystycznych elementów wyposażenia, na którym gromadzone są cukierniczka, filiżanki, spodki, młynek do kawy, kawiarki, w otoczeniu m.in. krzesel, foteli oraz kanap, tak aby w każdej chwili móc przyjąć gości²⁹. Charakterystycznym elementem dekoracji pod koniec XVII w. i na początku XVIII w. są także obrazy, które pojawiają się w blisko 79% wzmiankowanych inwentarzy właścicieli rezydencji miejskich i tyleż samo w inwentarzach domów letnich dla regionu Gujeny. Zainteresowanie wyposażeniem oraz udekorowaniem rezydencji miejskiej dało wyraźny impuls do badań nad rzeszą architektów, artystów i rzemieślników. Wskazuje się w nich na zespoły sławnych architektów francuskich – Jacquesa Gabriela, Victora Louisa i Duranda, za którymi przybywali kolejni rzeźbiarze, dekoratorzy i stolarze, również odpowiedzialni za nowoczesną formę rezydencji³⁰.

Co ciekawe, badania nad szlachtą w mieście ukazują także dynamikę procesu adaptacji tej warstwy społecznej na obszarze wiejskim i zacieśnienia relacji miasto–wieś. Styl życia szlachty, liczne przyjęcia zarówno w mieście, jak i na wsi, bliskość murów miejskich w sąsiedztwie rezydencji położonych tuż poza miastem (niejednokrotnie widocznych z obszarów miejskich) zdaniem Christiana Taillarda często nie pozwalały na dokonanie wyraźnego rozróżnienia życia miejskiego od pobytu w domu

²⁸ *Ibidem*, s. 42–43, 290–292.

²⁹ C. Le Mao, *Moda, smak, wyobraźnia. Gusta kulinarne francuskich elit początku XVIII wieku*, w: *Europejski wiek osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 128.

³⁰ M. Figeac, *La douceur*, s. 209–210, 290.

letnim. Prace ostatnich lat pokazały, jak dużą rolę w tym zakresie odegrały relacje z architektami, niekiedy bowiem te same osoby były zaangażowane w budowę rezydencji miejskiej i posiadłości wiejskiej. Jednym z wielu przykładów podawanych w literaturze jest architekt Bertrand, który w 1770 r. zbudował dla markiza Terrier'a de Santans'a kamienicę w Besançon, a osiem lat później zamek w Moncley³¹.

Warto również wspomnieć, że w badaniach nad rezydencją elit szlacheckich, gdzie kamienica w mieście staje się symbolem urbanizacji, poczyniono wiele nowych ustaleń w zakresie okoliczności wyboru jej lokalizacji, w szerszym, europejskim ujęciu. Efektem współpracy międzynarodowej było spotkanie badaczy z Francji, Hiszpanii, Portugalii, Belgii i Polski w Poznaniu. W czasie konferencji *L'habitat des élites urbaines en Europe du début du XVIIe siècle jusqu'en 1848* zorganizowanej 26–27 kwietnia 2018 r., której pokłosiem stała się synteza o rezydencjach i siedliskach elit miejskich³², zainteresowanie urbanistyką przełożyło się na prezentację badań na trzech płaszczyznach:

- rezydencji jako obiektu architektonicznego w mieście,
- funkcji gospodarczych rezydencji w przestrzeni miejskiej,
- specyfiki mieszkaniowej elit miast europejskich.

Dokonano porównania miejsc zamieszkania przez elity kilku reprezentatywnych miast europejskich, m.in.: Madrytu, Hagi, Lizbony, Tuluzy, Genui, Nancy, Bordeaux oraz w szerszym ujęciu – mieszkańców m.in. Włoch i Rzeczypospolitej. Autorzy podjęli dyskusję nad przyczynami wyboru lokalizacji, już bowiem samo wkomponowanie rezydencji w przestrzeń miejską koncentrowało jej zabudowę wokół określonego miejsca. Często w badaniach podkreśla się rolę parlamentu warunkującego położenie rezydencji, jak w przypadku Tuluzy czy Bordeaux, ale zwraca się również uwagę na odstępstwa od takiego założenia na przykładzie Grenoble, gdzie obecność parlamentu nie przełożyła się na sąsiedztwo szlacheckich inwestycji. Jak zauważają Albane Cogné i Éric Hassler, w epoce nowożytnej mamy do czynienia z tendencją do grupowania się elit miejskich i szukania jednolitego sąsiedztwa, widoczną zresztą od czasów średniowiecza. Wpływ na lokalizację rezydencji szlacheckich zdaniem badaczy ma również ukształtowanie terenu – m.in. zbocza wzgórz, brzegi rzek, jak i wybór miejsca zapewniającego lepszą widoczność i większą ilość światła. Przy czym, jak podkreślają Cogné i Hassler, nie zawsze brzeg rzeki budził zainteresowanie szlachty. Takim przykładem może być Sekwana,

³¹ C. Taillard, *La noblesse aux champs. Réflexions sur les rapports ville-campagne dans l'architecture française au XVIIIe siècle*, w: *La noblesse de la fin du XVIe au début du XXe siècle un modèle social?*, t. 1, red. J. Pontet, M. Figeac, M. Boisson, Anglet 2002, s. 381–394.

³² *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.

Tamiza czy Tyber, w odróżnieniu od atrakcyjności brzegów Łaby, która była zasiedlana przez szlachtę ze względu na przekształcenie fortyfikacji. Przykładem siedliska elit jest Genua, gdzie przy ulicy Strada Nuova, zlokalizowanej na wyżynach miasta, od połowy XVI w. do końca XVII w. wybudowano sieć pałaców. Należy zauważyć, że z czasem, a w szczególności w wieku XVIII, następuje zmiana w wyborze miejsca zamieszkania. Okazuje się, że otoczenie ma niezwykle duży wpływ na decyzje elit miejskich. Ze względu na hałaśliwe ulice i jakość powietrza coraz częściej preferowanym przez elity obszarem stają się peryferia miasta, otoczone ogrodami, w pobliżu klasztorów. Takim przykładem może być Pawia, gdzie w połowie XVIII w. 14 głównych rezydencji miejskich znajdowało się w miejscach o niskim zagęszczeniu urbanistycznym, z dala od działalności rzemieślniczej³³. O wyborze miejsca rezydencji decydowały również wspomniane wcześniej względy rodzinne, społeczne i polityczne, co udowadnia Alexandre Gady na przykładzie Paryża. Podążanie za nowymi trendami, które niewątpliwie jako pierwsze pojawiały się w stolicy Francji, także przekładało się na wybór lokalizacji rezydencji. Co więcej, autor podkreśla dostosowywanie się miasta do powstających rezydencji poprzez modyfikowanie otoczenia, a za najskuteczniejszy sposób uznaje osiedlanie się przy istniejącej już ulicy³⁴. Nie bez wpływu na tę kwestię pozostawały również klęski żywiołowe. Takim przykładem jest Lizbona, gdzie trzęsienie ziemi z 1755 r., w wyniku którego zniszczeniu uległo wiele rezydencji, kościołów, kaplic, szpitali, budynków królewskich, wpłynęło na modyfikację przestrzeni miejskiej, a realizacja odbudowy miasta miała istotne znaczenie dla jego urbanistycznego kształtu. Porządkowanie struktury urbanistycznej doprowadziło do zaprojektowania od podstaw większości rezydencji, innych zaś do odbudowy. W zamian za udział w odbudowie część nowej szlachty uzyskała tytuły, natomiast starsze rodziny zdecydowały się na odnowę swoich rezydencji na peryferiach miasta³⁵. W konsekwencji takie działania doprowadziły do rozproszenia rezydencji na obszarze kilku dzielnic i rozbitcia jednego, scentralizowanego terenu zamieszkania na całą przestrzeń miasta.

Warto podkreślić, że przeznaczenie rezydencji znajduje się również w kręgu zainteresowań historyków. Na przykładzie Bordeaux widzimy, że rezydencja wkomponowana w przestrzeń miejską zaczęła przyjmować rolę obiektu architektonicznego. Nie stanowi już ona wyłącznie miejsca

³³ A. Cogné, É. Hassler, *L'insertion des demeures aristocratiques dans l'espace urbain. Panorama européen à l'époque moderne*, w: *L'habitat*, s. 27 i nn.

³⁴ A. Gady, *Voir et être vu*, s. 61 i nn.

³⁵ N.G. Monteiro, *L'hôtel urbain à Lisbonne du XVIIe au milieu du XIXe siècle*, w: *L'habitat*, s. 98–100.

zamieszkania, ale staje się zarówno obiektem architektury miejskiej, częścią zespołu urbanistycznego, jak i miejscem/centrum gospodarczym w mieście, w którym znajdują zatrudnienie m.in. architekci, tragarze i rzemieślnicy³⁶. Tym samym zmieniało się również przeznaczenie rezydencji, a charakter wyposażenia miał bezpośredni wpływ na specyfikę jej przestrzeni, oddzielającej części publiczną i prywatną. Niewątpliwie badania prowadzone nad geografią przestrzenną miasta otworzyły wiele nowych pól badawczych. Rezydencja staje się bowiem od drugiej połowy XVII w. miejscem wieloznacznym i jej rola nie ogranicza się już tylko do funkcji salonowych i spotkań towarzyskich³⁷. Do ciekawych wniosków dochodzi Caroline Le Mao, która zauważa, że rezydencja nabiera charakteru miejsca pracy – z jednej strony przegląda się w niej dokumentację, papiery, akta, a z drugiej organizuje się spotkania z klientami. Jak podkreśla autorka, utrzymanie rezydencji, ich wyposażenie wpływało na uczynienie z prywatnego domu miejsca użyteczności publicznej. Na przykładzie urzędników z Bordeaux m.in. Jeana de Pontac, Daniela de Vincens, wskazując na pomieszczenia takie jak biblioteka czy gabinet, wyposażone w książki (głównie prawnicze), a nawet w peruki sędziowskie, zauważono, że ze względu na charakter obowiązków wykonywanych przez ich właścicieli, przejmują one funkcję miejsca pracy³⁸. W ten sposób powstaje nowy model rezydencji, w której łączenie spraw zawodowych z życiem rodzinnym nabierało wyraźnie cech charakterystycznych dla epoki. Przykład kupca, którego rezydencja była podzielona na część zawodową (magazyn, biuro, sklep) oraz prywatną (mieszkanie), potwierdza tylko adaptację pomieszczeń na miejsce pracy, w którym przyjmuje się i odpowiada na korespondencję, prowadzi księgi rachunkowe oraz wykonuje inwentaryzację. Wyższe kondygnacje rezydencji przeznaczone były na pomieszczenia dla rodziny³⁹. Z kolei w mieszkaniu Pierre’a Lauvergnac, prawnika z Bordeaux, w sypialni, obok łóżka, znajdowało się 13 foteli, 12 krzeseł i kanapa. Tym samym w XVII w. i na początku XVIII w., jak słusznie zauważa Figeac, rozszerza się wielofunkcyjność

³⁶ C. Le Mao, *L'hôtel, un lieu économique dans la ville: l'exemple des magistrats du parlement de Bordeaux (XVIIe–XVIIIe siècles)*, w: *L'habitat*, s. 155.

³⁷ M. Figeac, *Avant-propos*, w: *L'habitat*, s. 17. Szerzej na temat układu, rozplanowania i wyglądu budynków w przestrzeni miejskiej oraz procesu adaptacji w: O. Chaline, *Hôtels particuliers*, w: *L'ancienne France au quotidien. Vie et choses de la vie sous l'Ancien Régime*, red. M. Figeac, Paris 2007, s. 223–227.

³⁸ C. Le Mao, *L'hôtel*, s. 156–158.

³⁹ O. Chaline, *La maison du grand marchand. Quelques remarques*, w: *L'habitat*, s. 169 i nn.

tego pomieszczenia rezydencji, które poza sypialnią stały się zarówno miejscem pracy, jak i miejscem spotkań⁴⁰.

Wspominaliśmy już o nieobecności szlachty urzędniczej w życiu salonów literackich Paryża w XVIII w. Na prowincji życie towarzyskie w kręgu urzędników parlamentu toczyło się bez przeszkód – a stałym miejscem kontaktów były kawiarnie, akademie, spektakle teatralne i operowe oraz bale maskowe. Również rezydencje w wieku świateł otwierają się na gości, na spotkania towarzyskie, czego skutkiem jest zmiana wystroju wnętrz, a symbolem – duży stół w miejskiej rezydencji, przy którym można nie tylko dyskutować, ale i posłuchać koncertu. Monografie na temat parlamentów prowincji zmieniły obraz życia towarzyskiego i form kontaktów parlamentarzystów, tworzących wspólnotę opinii, uczestniczących w dyskusjach akademii, towarzystw naukowych, aktywnych uczestników i inicjatorów przedsięwzięć kulturalnych⁴¹.

W kontekście prezentowanego zagadnienia interesujące jest również to, w jakim stopniu wspomniana zmiana wystroju wnętrz była wynikiem najnowszych trendów, a na ile odgrywała rolę miejsc spotkań. W odniesieniu do Bordeaux zmiana aranżacji wyposażenia wnętrz wiązała się ze zmianą stylu życia, co pociągało za sobą również dostosowanie się do nowych zwyczajów konsumenckich. Wraz z meblami, nowym wystrojem wnętrz pojawiła się nowa moda: na smaki – kawy, herbaty i czekolady. Rozsmakowanie się w napojach i wyrobach cukierniczych pociągało za sobą zarówno zmianę gustów kulinarnych, jak i pojawienie się nowych sprzętów w domach urzędników z Bordeaux, niezbędnych do przechowywania i przyrządzania nowych wiktuałów, tj. cukierniczek, młynków do kawy i naczyń do czekolady. Co ciekawe, ze względu na zjawisko „podwójnej rezydentury” szlachty, która w czasie sezonu letniego mieszkała poza Bordeaux, widoczne jest doposażenie domów na wsi w sprzęt kuchenny, imbryki do herbaty oraz kawiarki⁴².

Kolejne zagadnienie, które w ostatnim czasie przyniosło nowe ustalenia, to wspomniana już architektura rezydencji. Figeac, zwracając uwagę na rolę szlachty i jej wpływ na rozwój urbanistyczny miasta, w jego opinii pomijany, ugruntował przekonanie o udziale tej grupy społecznej w przeobrażaniu wizerunku miasta⁴³. Coraz większe zainteresowanie wyglądem,

⁴⁰ M. Figeac, *La douceur*, s. 40.

⁴¹ Na temat uczestnictwa szlachty w życiu politycznym parlamentów francuskich cf. *Le monde parlementaire au XVIIIe siècle. L'invention d'un discours politique*, red. A. Lemaître, Rennes 2010.

⁴² C. Le Mao, *Moda*, s. 122–123, 127–128.

⁴³ M. Figeac, *Szlachta w mieście. Rola społeczna i wpływy kulturalne w epoce Oświecenia*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2004, 5, s. 88–91.

kształtem, układem czy też planem rezydencji wpływa na podejmowanie badań w zakresie różnic architektonicznych. Co ważne, architektura rezydencji szlacheckich miała być wyrazem prestiżu społecznego ich właścicieli. I chociaż przeobrażenia urbanistyczne rezydencji szlacheckich w XVII w. doprowadziły do zaniku pierwotnych elementów architektonicznych, nie wpłynęło to znacznie na ich wygląd zewnętrzny. Kamienica nadal wyróżniała się na tle innych budynków mieszkalnych w mieście, a przejeżdżający na początku XVII w. przez Bordeaux prawnik Pierre Bergeron porównał rezydencje do pałaców, pięknych, nowoczesnych budynków, które wyróżniają się swoją dostojnością⁴⁴. Potwierdzają to badania, które wskazują na rezydencje z pięknymi fasadami, ogrodami, dziedzińcami i studniami⁴⁵.

Szlachta w mieście to także uczestnictwo przedstawicieli stanu drugiego we władzach miejskich. Badania nad strukturą urzędów miejskich w czasach nowożytnych ukazują dużą dynamikę zmian na szczytach władzy. W radzie miejskiej w XVII i XVIII w. toczyła się walka o dominację między szlachtą a mieszczaństwem. Wzrost zainteresowania tą problematyką w latach dziewięćdziesiątych przyniósł szereg ustaleń dla poszczególnych miast, ukazując atrakcyjność urzędów miejskich w polityce szlachty poszczególnych regionów. I tak magistrat w Lille zdominowany w połowie XVII w. przez kupców staje się przedmiotem zainteresowania szlachty, co przynosi pod koniec panowania Ludwika XIV efekt – ponad 40% stanowisk zajmują wtedy szlachetnie urodzeni. Odwrotną tendencję obserwujemy w Nantes, gdzie dominacja szlachty w pierwszej połowie XVII w. zostaje przełamana i kupcy stopniowo przejmują urzędy, by na początku XVIII w. stanowić już 70% magistratu. Jeszcze inaczej sytuacja rozwija się w Lyonie, gdzie kupcy w pierwszej połowie XVII w. opanowują władzę w mieście, tracąc ją na rzecz szlachty w połowie wieku, by znów odzyskać większość urzędów na początku wieku XVIII. Co ciekawe, w obu stanach przestrzegano zasad endogamii, a zatem w strategiach małżeńskich związki poza własnym stanem należały do rzadkości. Wyjątek stanowiło tu środowisko adwokatów, którzy wydawali swe córki zarówno za kupców, jak i synów szlacheckich. Do ciekawych wniosków dochodzi Stéphane Minvielle, który w odniesieniu do związków małżeńskich szlachty zamieszkałej w Bordeaux przeanalizował strategię powtórnych małżeństw. Na podstawie 1479 małżeństw szlacheckich, jakie zostały zawarte w latach 1685–1792, zauważa, że ponowne zawarcie związku małżeńskiego dotyczyło 261 małżeństw. Zresztą autor spostrzega, że wśród szlachty dochodzi znacznie rzadziej do powtórnych małżeństw, aniżeli wśród osób z innych warstw społeczeństwa Bordeaux. Co ciekawe, odsetek

⁴⁴ M. Figeac, *La douceur*, s. 31–32.

⁴⁵ Szerzej to zagadnienie omawia Caroline Le Mao, *L'hôtel*, s. 153.

kobiet/wdów ze szlachty, które wstąpiły ponownie w związek małżeński, w XVIII w. stanowił zaledwie 4,45%, wdowców zaś 12,80%, co dowodzi, zdaniem autora, pogodzenia się ze statusem wdowieństwa. Przy czym największą liczbę powtórnych małżeństw Minvielle odnotowuje wśród kobiet (27,30%) i mężczyzn (55,60%) w wieku poniżej 30 lat⁴⁶.

Szlachta w mieście to również wypracowanie drogi awansu dla nowych rodzin. Badania dotyczące Bordeaux dowodzą, że w wieku XVIII „szlachta miejska to szlachta nowa”. Napływ nowych rodzin do miasta, spowodowany zarówno perspektywą dynamicznego wzrostu gospodarczego miasta, jak i społeczną tendencją do przemieszczania się, skutkował stopniowym zacieraniem się wyrazistości podziałów stanowych. Co ciekawe, podobną tendencję zauważył Georges Frêche w odniesieniu do Tuluzy⁴⁷.

Szlachta w mieście to przede wszystkim określony styl bycia, jak również przejmowanie zachowań i trybu życia ściśle określonego dla miejskiej aglomeracji. Badania prowadzone nad życiem codziennym w odniesieniu do jednego z radców pracujących w Bordeaux – François-Ignace Labat de Savignac – dowodzą, że poza ściśle rozplanowanym harmonogramem dnia powszedniego, którego wyznacznikiem była praca w parlamencie, nieodłącznym elementem jego życia były spotkania towarzyskie, które określały z jednej strony pozycję społeczną szlachcica, z drugiej zaś wyznaczały określone zachowania, na przykład udział w przedstawieniach teatralnych, uroczystych kolacjach czy też bywanie w salonach gier⁴⁸.

SZLACHTA NA EMIGRACJI I W PODRÓŻY

Kolejny temat, który w ostatnich latach przyniósł wiele nowych ustaleń źródłowych, jak i nowych propozycji, to migracje szlacheckie. Po II wojnie światowej inspiracje do badań zjawiska migracji płynęły z tragicznych doświadczeń tego konfliktu, francuskiej repatriacji z Algierii w 1962 r. i oczywiście z ciągle aktualnej dyskusji na temat rewolucji francuskiej i jej konsekwencji. W ostatnich latach problem nabrał aktualności w wyniku kryzysu migracyjnego i tysięcy uchodźców docierających do Europy, zwłaszcza w basenie Morza Śródziemnego. Dla epoki nowożytnej obok krótkotrwałych migracji wywołanych konfliktami zbrojnymi i prześladowaniami charakterystyczne stają się migracje „długiego

⁴⁶ S. Minvielle, *Les remariages nobles à Bordeaux au XVIIIe siècle*, w: *La noblesse de la fin du XVIe au début du XXe siècle un modèle social?*, t. 1, red. J. Pontet, M. Figeac, M. Boisson, Anglet 2002, s. 109–114.

⁴⁷ M. Figeac, *Szlachta*, s. 82 i nn.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 86.

trwania” – np. Katalończyków do Nowego Świata w XVI w., migracje artystów (np. włoskich komasków) w XVII w.

Historycy wskazują na trzy zasadnicze przyczyny tego fenomenu we Francji epoki nowożytnej. Po pierwsze na efekt zmian terytorialnych królestwa wywołujących migracje transgraniczne np. we Flandrii, Alzacji, Lotaryngii, Franche-Comté⁴⁹. Po drugie ważnym zagadnieniem stał się problem imigracji szlachty cudzoziemskiej oraz proces jej naturalizacji, czego przyczyn można upatrywać w atrakcyjności służby w urzędach lub armii królewskiej. Wojny prowadzone przez Francję przyciągały przedstawicieli szlachty polskiej, węgierskiej, czeskiej, niemieckiej, którzy po zakończonej kampanii często osiedlali się w nowej ojczyźnie, dając początek nowym rodom szlacheckim. Po trzecie coraz większym zainteresowaniem cieszą się badania nad migracjami religijnymi, wywoływanymi przez wojny, prześladowania, przybierającymi charakter chwilowej ucieczki bądź też stałej tułaczki po Europie w poszukiwaniu tolerancji wyznaniowej, czego najlepszym przykładem może być ucieczka po odwołaniu edyktu nantejskiego. I tu podobnie jak w przypadku szlachty wojskowej, wielu wracało do ojczyzny, ale też wielu na stałe osiedlało się w nowych, przyjaznych wyznaniowo krajach.

Próba podsumowania tego typu badań było kolokwium zorganizowane przez uniwersytet Le Mans w 2018 r. (7ème colloque internationale d’histoire de la Fondation d’Arenberg), w trakcie którego wytyczono trzy osie, wokół jakich koncentrowały się badania francuskiej historiografii ostatnich kilkunastu lat – motywacje migracji, sposoby przemieszczania się i wreszcie stopień integracji imigrantów i emigrantów.

W pierwszym przypadku obok oczywistych przyczyn religijnych, jak ucieczka hugenotów, mamy do czynienia z szeregiem przyczyn pokojowych, osobistych – związanych ze strategiami matrymonialnymi, poszukiwaniem bogactwa, kariery na dworze, w armii czy administracji, z ambicjami. Analiza motywów, jakimi kierowali się szlachecy emigranci, wiąże się ściśle z dyskusją na temat tożsamości rozumianej jako efekt zderzenia obiektywnych ram, warunków życia z osobistymi dążeniami, pragnieniami, które ujawniają się zwłaszcza w sytuacjach nowych, ekstremalnych. Jednostka na różnych etapach swojego życia szuka dla siebie miejsca, wykuwając je w zastanych strukturach i układach społecznych. W kwestii emigrantów proces negocjacji między utrwalonymi obiektywnymi warunkami ich życia (pochodzenie, wykształcenie, wyznanie, pozycja)

⁴⁹ W wymiarze regionalnym, na obszarze transgranicznym motyw te omawia L. Bourquin, *Les nobles d’origine lorraine en Champagne. Itinéraires socio-politique d’une aristocratie transfrontalière (XVe–XVIIe siècle)*, w: *Noblesses en exil. Les migrations nobiliaires entre la France et l’Europe (XV–XIXe siècle)*, red. L. Bourquin et al., Rennes 2021, s. 137–150.

a ich osobistymi dążeniami czy też osobistymi wyobrażeniami staje się kluczowym elementem badań nad tożsamością zewnętrzną i wewnętrzną. Pierwsza oznacza system obiektywnych norm, które narzucają bohaterowi miejsce w społeczeństwie – szlacheckim, wyznaniowym, państwowym. Druga jest z kolei wyznaczana przez system subiektywnych wyborów wynikających z prób dopasowania się do tych norm lub też przeciwnie – z prób ich ominięcia. Analizę procesu negocjacji między tożsamością zewnętrzną, systemem ograniczeń społecznych a możliwością samodzielnych wyborów w obrębie szlachty hugenockiej na wygnaniu przeprowadziła ostatnio Celine Borello⁵⁰. Korzystając z pism przestrzeni prywatnej, osobistych notatek o charakterze religijnym, odnalazła ciekawe świadectwa szlachty próbującej dostosować się do nowych okoliczności życia na emigracji, niekiedy wbrew wyznaniowym nakazom i ograniczeniom grupy.

Druga oś, wokół której koncentruje się dyskusja o migracjach, to polityczne, społeczne i materialne możliwości tego procesu. Wyjazd z Francji po odwołaniu edyktu nantejskiego był jednocześnie aktem woli religijnej, jak i politycznej, wbrew prawu i z narażeniem się na karę. W okresie rewolucji francuskiej szlachta próbowała ucieczkę z kraju ukrywać pod przykrywką zaplanowanej wcześniej tury kawalerskiej, a zatem utrwalonej w tradycji europejskiej i szlacheckiej podróży edukacyjnej, co ułatwić miało pobyt w innych krajach i oddalić podejrzenia o przenoszenie „rewolucyjnej zarazy”. W taki sposób objaśniali swoją podróż do Polski w 1790 r. dwaj francuscy arystokraci Alphonse Toussaint Joseph Andre Fortia de Piles oraz Louis Boisgelin de Kerdu, „by pozbawić ją charakteru czysto emigracyjnego i wpisać w perspektywę czystej podróży kształcącej”⁵¹.

Ważne miejsce w rozważaniach o emigracji znajduje koncepcja transferu kulturowego, w której Michel Espagne podkreślił równorzędność kontaktu kultur. Szlachta adaptuje wzorce obcej kultury, ale jednocześnie wyposażona w silne wzorce własne staje się pośrednikiem w transferze i transformacji dóbr kultury, a następnie w ich upowszechnianiu i udostępnianiu we własnym kręgu.

Trzecia oś tej dyskusji to problematyka integracji w nowym środowisku politycznym, ekonomicznym i kulturowym. Z jednej strony to analiza

⁵⁰ C. Borello, *L'exil religieux entre contraintes communautaires et choix individuels. Quelques itinéraires de la noblesse huguenote (XVIIe–XVIIIe siècles)*, w: *Noblesses*, s. 55–65. Cf. też na temat sytuacji protestantów we Francji P. Cabanel, *Histoire des protestants en France XVIe–XXIe siècle*, Paris 2012.

⁵¹ M. Figeac, *Alphonse Toussaint Joseph Andre Fortia de Piles i Louis Boisgelin de Kerdu: Polska w okresie dekadencji swojego bytu państwowego widziana oczami dwóch szlachetnie urodzonych emigrantów*, w: *Rzeczpospolita w oczach podróżników z Francji i Niemiec*, red. A. Mikołajewska, W. Zientara, Warszawa 2014, s. 49.

procesu adaptacji, osławiania nowego świata i ludzi, z drugiej poszukiwanie więzi, dzięki którym utrzymywano kontakt z ojczyzną. I tak pojawia się kwestia fundamentalna – dlaczego dla jednych nowa ojczyzna stała się obszarem zakorzenienia, czasem ewolucji świadomości narodowej, dla innych natomiast miejscem nieudanej próby zmiany własnego losu (*exil ratée*)⁵².

Obok czynników politycznych, społecznych ważną rolę odegrała adaptacja do warunków materialnych, mody, wyżywienia. Jej proces widać wyraźnie w przypadku węgierskich huzarów, którzy w Paryżu odnaleźli nie tylko sposób na przeżycie, ale i sposób na rozwój drobnego biznesu w postaci salonu gier hazardowych⁵³. Korzystnym czynnikiem dla adaptacji tej grupy, zwłaszcza oficerów, były małżeństwa z córkami drobnej szlachty prowincjonalnej. Przy czym terenami sprzyjającym takim małżeńskim aliansom okazały się Alzacja i Lotaryngia – po pierwsze z uwagi na znajomość języka niemieckiego, po drugie z uwagi na częste pobyty oficerów w tych prowincjach w czasie wojennych kampanii⁵⁴. Szlachta cudzoziemska mogła liczyć na poparcie szlachty francuskiej, która wspierała jej awanse, dążąc do eliminowania konkurencji mieszczaństwa w walce o stanowiska w armii. Badania nad rolą oddziałów polskich, węgierskich, czeskich w XVII i XVIII w. w wojsku francuskim ukazują dynamikę procesu adaptacji tej grupy społecznej wspieranej przez francuskich towarzyszy broni – w interesie monarchii, ale przede wszystkim we własnym interesie stanowym⁵⁵.

Badania nad zjawiskami integracji, akulturacji i asymilacji francuskich hugenotów ukazały skomplikowany proces społecznej negocjacji między przynoszonymi z Francji wzorcami religijnymi, obyczajowymi a tymi obowiązującymi w nowej ojczyźnie, nawet w ramach tego samego kręgu wyznaniowego czy społecznego. Szczególnie widoczne było

⁵² Szerzej na temat tożsamości na wygnaniu cf. zbiór studiów *L'identité huguenote. Faire mémoire et écrire l'histoire (XVIe–XXIe siècle)*, red. P. Benedict, H. Daussy, P.-O. Lehot, Genève 2014.

⁵³ Cf. F. Toth, *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*, „Officina Hungarica” 2001, 9, s. 41, https://www.academia.edu/35834916/Ascension_sociale_et_identite_nationale_Integration_de_limmigration_hongroise_dans_la_societe_francaise_au_cours_du_XVIIIe_siecle_1692_1815_ [dostęp: 13.06.2022].

⁵⁴ F. Toth, *L'émigration nobiliaire hongroise en France au XVIIIe siècle. Bilan des recherches, questions méthodologique*, w: *Noblesses*, s. 227–238.

⁵⁵ Szerzej na temat procesów adaptacyjnych w armii cf. *Combattre et gouverner. Dynamiques de l'histoire militaire de l'époque moderne (XVIIe–XVIIIe siècles)*, red. B. Fonck, N. Genet-Rouffiac, Rennes 2015.

to w przypadku odkrywania nowej mody bądź wyżywienia w Europie Centralnej i w koloniach amerykańskich⁵⁶.

Warto wspomnieć tu również o badaniach nad emigracją do Francji z Wysp Brytyjskich. W przypadku jakobitów poszukiwania źródłowe w archiwach francuskich pozwoliły nie tylko wzbogacić stan wiedzy, ale przede wszystkim poddać analizie proces adaptacji wygnańców do nowych warunków życia politycznego i społecznego, w tym zwłaszcza adaptacji do warunków życia codziennego w obcym świecie. Szlachta katolicka początkowo przyjmowana przez koligatów i przyjaciół francuskich, żyjąca z wyprzedaży kosztowności i kredytów z czasem musiała zadbać o stałe źródła dochodów. Przykładem aktywności w licznych przedsięwzięciach gospodarczych jest działalność Richarda Forstera, który uzyskał przywilej na handel węglem, sprowadzanie wina z Hiszpanii, a wreszcie w 1657 r. na monopol wynajmu karet. W latach pięćdziesiątych XVII w. ten sektor komunikacji w Paryżu przeżywał kryzys, więc Anglik korzystając z okazji i dogodnej koniunktury, stworzył przedsiębiorstwo oferujące karety do wynajęcia w miejscach publicznych stolicy, jak i na przedmieściach.

EDUKACJA SZLACHECKA

Programy i organizacja szkół zakonnych oferujących elitarne wykształcenie w szkołach z konwiktem zostały już dobrze przebadane⁵⁷. Wysoki poziom nauczania matematyki, filozofii, prawa, historii czy języków obcych nie ograniczał się do synów szlacheckich, ale obejmował także bogate mieszczaństwo. Podobnie społecznie inkluzywny charakter miały szkoły protestanckie rozwijające się zwłaszcza między 1598 a 1685 r., a zatem między ogłoszeniem a odwołaniem edyktu nantejskiego. Największe znaczenie w edukacji szlachty miały oczywiście kolegia jezuickie, które przyjmowały od 1300 uczniów (w Paryżu w 1564 r.) do 200–400 uczniów (np. w Lille w 1667 r.) i zagęszczały sieć placówek od 46 w 1610 r. do 105 w 1760 r. Kolejne miejsca zajmowały zgromadzenia oratorianów (26 kolegiów w 1760 r.) i zgromadzenie ojców doktryny chrześcijańskiej – *doctrinaires* (29 kolegiów w 1760 r.).

⁵⁶ Próbę całościowego ujęcia z uwzględnieniem aspektów życia codziennego i kultury materialnej, z wykorzystaniem bogatej podstawy źródłowej, ale także najnowszych wyników badań francuskich przyniosła monografia Susanne Lachenicht, *Hugenotten in Europa und Nordamerika. Migration und Integration in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2010.

⁵⁷ Cf. W. Frijhoff, D. Julia, *École et société dans la France d'Ancien Régime. Quatre exemples: Auch, Avallon, Condom et Gisors*, Paris 1975.

Badania ostatnich lat koncentrowały się w dużej mierze na programach edukacyjnych, ukazując zmiany w podejściu do treści i metod kształcenia, zwłaszcza w XVIII w. Marguerite Figeac poddała analizie blisko 200 traktatów edukacyjnych z XVIII i początku XIX w., ukazując kierunek przemian od programów zakonnych formowania dobrego chrześcijanina do programów świeckich promujących ideał wychowawczy dobrego obywatela⁵⁸. Co ciekawe, zarówno w jednych, jak i drugich koncepcjach odnajdujemy podobne pytania dotyczące roli instytucji szkolnej, wolności nauczania, roli rodziny i ojczyzny w procesie kształcenia. Autorka odkrywa wiele wspólnych celów dla tradycyjnego stanowego modelu wychowania i nowych XVIII-wiecznych projektów edukacyjnych prowadzących do powstania szkoły świeckiej, narodowej. Wśród nich na plan pierwszy wysuwa się przygotowanie młodzieży do budowy przyszłości narodu, przy czym instytucjami odpowiedzialnymi za ten proces wychowawczy pozostają w różnych koncepcjach – król, Kościół, państwo, rodzina. Jak słusznie zauważa Sylvie Guillaume, zbieżność taka może być wynikiem znaczenia planów i projektów edukacyjnych dla modernizacji elit, dla budowania potencjału do reformy i kreowania przyszłości za pomocą odpowiedniej formacji młodego pokolenia⁵⁹.

Badania ostatnich lat zmieniły również podejście do roli nauczyciela prywatnego w procesie edukacji. W dotychczasowym spojrzeniu na system edukacji, głównie przez pryzmat instytucjonalny, uwidacznia się coraz mocniej świat ucznia i rola preceptora w systemie nauczania, a analiza różnorodnych pól badawczych umożliwiła podjęcie badań nad miejscem i rolą preceptora w edukacji⁶⁰. Niezwykle ciekawy okazał się przypadek francuskojęzycznego preceptora Paula Bigot de Morogues, który w czasie swojego pobytu w Warszawie, m.in. jako sekretarz Antoniego Sułkowskiego, wojewody kaliskiego, sprawował opiekę nad jego synami, a następnie został guwernerem dzieci Piotra Birona⁶¹. Na tle pro-

⁵⁸ M. Figeac-Monthus, *Les enfants de l'Émile? L'effervescence éducative de la France au tournant des XVIIIe et XIXe siècles*, Berne 2015.

⁵⁹ S. Guillaume, *Avant-propos*, w: *Construire l'éducation de l'Ancien Régime à nos jours*, red. F. Cadilhon, M. Combet, M. Figeac-Monthus, Bordeaux 2009, s. 8. Cf. też szerzej na temat znaczenia systemu kształcenia i wychowania młodzieży dla budowy elit społecznych we Francji: *Jeunesse(s) et élites. Des rapports paradoxaux en Europe de l'Ancien Régime à nos jours*, red. C. Bouneau, C. Le Mao, Rennes 2009.

⁶⁰ C. Le Mao, *O pisaniu historii preceptorów epoki Oświecenia. Przegląd historiograficzny i aktualne kierunki badań*, w: *Guwerner – preceptor – nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, red. A. Jakuboszczak, A. Kucharski, A. Wiczorek, Toruń 2022, s. 15–27.

⁶¹ Paul Bigot de Morogues, w: *Společne i kulturowe uwarunkowania edukacji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, <https://irp.pth.net.pl/biogramy/254> [dostęp: 29.06.2022].

wadzonych badań wyróżnia się dziennik Bigota, który pozwala na określenie statusu preceptora jako wychowawcy. Grupa polskich i francuskich badaczy zajęła się tym niezwykle ciekawym dziennikiem, wskazując na jego wyjątkowość ze względu na sposób, w jaki Bigot prowadził zapiski, odnotowując swoje wrażenia z pracy guwenera. W rekonstrukcji jego bogatego życia niezwykle cenne okazują się relacje zarówno z samym uczniem, jak i z jego rodzicami. Zrozumienie tychże relacji pozwala na poznanie harmonogramu dnia pracy w kontekście czasu, jaki poświęcał na przygotowanie się do zajęć. Co ciekawe, Bigot spełniał oczekiwania rodziny nie tylko jako preceptor. Do jego obowiązków należało bowiem również redagowanie korespondencji i opracowywanie księgozbioru, co tym samym czyniło go osobą nie tylko mającą wpływ na wychowanie dzieci, ale także wtajemniczoną w sprawy rodziny, a to z kolei przekładało się na zasiadanie przy wspólnym stole i umożliwiało wyrażanie własnego zdania⁶². Jak podkreśla Caroline Le Mao, przykładem aktywności Bigota poza domem pracodawcy było bywanie w towarzystwie, udział w spotkaniach z przedstawicielami państw europejskich – posłem duńskim Edmundem de Burke i brytyjskim dyplomatą Danielem Hailesem. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jeden element wpływający na zmianę postrzegania procesu edukacyjnego. Marguerite Figeac-Monthus zauważa, że Bigot poprzez wspólne rozmowy, spożywanie posiłków staje się jednym z domowników. Autorka wskazuje przy tym na postrzeganie systemu XVIII-wiecznej edukacji nie tylko przez pryzmat nauczania, ale również życia codziennego guwenera, który z jednej strony korzysta z biblioteki, z drugiej opuszcza dom i wychodzi do teatru, nie informując o tym ojca swojego ucznia. Stąd też kluczowym elementem badań podjętych nad dziennikiem preceptora jest określenie przez Figeac-Monthus różnorodnych zadań, obowiązków i przywilejów guwenera, którego zadaniem jest nie tylko nauczanie i wychowywanie, ale co ciekawe, również doskonalenie własnych umiejętności⁶³.

UWAGI KOŃCOWE

Analiza głównych nurtów badawczych odnoszących się do pozycji i przemian w obrębie stanu szlacheckiego, jakie w ciągu ostatnich kilku dekad zdominowały historiografię francuską, ukazuje z jednej strony przezwyciężenie pewnego kryzysu wynikającego z nieufności do badań

⁶² C. Le Mao, *O pisaniu*, s. 20–23.

⁶³ M. Figeac-Monthus, *Być preceptorem w Polsce w XVIII wieku: przypadek Bigota de Morogues*, w: *Guwerner*, s. 309–325.

nad elitami, z drugiej zaś odzwierciedla „odrodzenie” badań społecznych korzystających z nowych źródeł, dla których silnym impulsem było piśmiennictwo przestrzeni prywatnej. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt, a mianowicie na nową perspektywę badań komparatystycznych⁶⁴. W tradycyjnym ujęciu francuskie wzorce społeczne, kulturowe w Europie traktowane były jako element promieniowania francuskiej mody i stylu. Dzięki badaniom Michela Espagne nad transferem kulturowym jednostronny obraz wpływu i promieniowania jednej kultury na drugą zyskał wiele nowych odcieni i kolorów, wynikających ze specyfiki kontaktów społecznych i sposobów recepcji wzorców kulturowych⁶⁵. Kluczowy w jego teorii wzajemnego oddziaływania nie był wpływ bądź dominacja, lecz recepcja, transformacja oraz integracja, trzy kolejne etapy wskazujące na przeszczepianie na nowy grunt poglądów, wartości, idei czy symboli, które ulegały w ten sposób ewolucji i dostosowaniu do nowych potrzeb. Dotyczyło to zarówno warstwy intelektualnej i symbolicznej, jak również materialnej. Co ciekawe, w ostatnich latach dawny jednostronny i jednokierunkowy obraz oddziaływań został zakwestionowany także w odniesieniu do epoki oświecenia, klasycznego przecież modelu oświecania Europy z kierunku Paryża i Francji⁶⁶. *Pro domo sua* należy wspomnieć też o próbach porównawczych w polskich i francuskich badaniach nad szlachtą, czego dobrym przykładem były dwie konferencje zorganizowane w Toruniu w 2004 r.: *Noblesse française et noblesse polonaise. Mémoire, identité, culture 16e–20e siècles* oraz w 2021 r. – *Vingt ans après: noblesse française et noblesse polonaise, deux chantiers historiographiques en parallèle*, a dowodem dwa tomy studiów⁶⁷.

Przykładem takich komparatystycznych ujęć we współczesnych badaniach nad szlachtą mogą być też prace poświęcone obecności politycznej i kulturalnej Francji w Europie Środkowej⁶⁸. Nowe perspektywy wyznaczone zostały więc z jednej strony przez „odarcie” szlachty z odium elitarności, czego obawiał się jeszcze w latach dziewięćdziesiątych Guy Chaussinand-Nogaret, a z drugiej strony przez impulsy płynące z badań źródłowych i badań komparatystycznych.

⁶⁴ *Les usages de l'écrit du for privé (Afriques, Amériques, Asies, Occidents, Orient),* red. F.-J. Ruggiu, Bruxelles 2013. Cf. też *Anthologie*.

⁶⁵ M. Espagne, *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris 1999.

⁶⁶ A. Lilti, *L'Héritage des Lumières: Ambivalences de la modernité*, Paris 2019.

⁶⁷ *Noblesse française et noblesse polonaise. Mémoire, identité, culture XVIe–XXe siècles*, red. J. Dumanowski, M. Figeac, Pessac 2006; *Noblesse française, noblesse polonaise: 20 ans après*, red. J. Dumanowski, M. Figeac, A. Wiczorek, La Crèche 2022.

⁶⁸ *Le rayonnement français en Europe centrale du XVIIe siècle à nos jours*, red. O. Chaline, J. Dumanowski, M. Figeac, Bordeaux 2009. Cf. też *La Correspondance et la construction des identités en Europe (1648–1848)*, red. F. Cadilhon, M. Figeac, C. Le Mao, Paris 2013.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

Roque de la G.A., *Traité de la noblesse, de ses différentes espèces, de son Origine, du Gentilhomme de Nom et d'Armes*, Paris 1678, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k615135.image> [dostęp: 10.07.2022].

Studies (Opracowania)

Anthologie franco-suisse d'écrits de l'intime (1680–1830). La vie privée au fil de la plume, red. M. Figeac, C. Le Mao, Paris 2020.

Arnoul E., Renard-Foulthier R., Ruggiu F.-J., *Les écrits du for privé en France de la fin du Moyen Âge à 1914: bilan d'une enquête scientifique en cours. Résultats de 2008–2010*, w: *L'Historien face au manuscrit, du parchemin à la bibliothèque numérique*, red. F. Henryot, Louvain-la-Neuve 2011.

Au plus près du secret des coeurs? Nouvelles lectures historiques des écrits du for privé, red. J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Paris 2005.

Aubert G., *Les parlementaires à Rennes au XVIIe siècle – la grandeur et l'exil*, w: *Les Parlements et la vie de la cité (XVIe–XVIIIe siècle)*, red. O. Chaline, Y. Sassier, Rouen-Havre 2004.

Bluche F., *L'origine des magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, „Paris et Île-de-France. Mémoires” 1956, 5–6.

Bluche F., *La vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*, Paris 1973.

Bluche F., *Le magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1986.

Borello C., *L'exil religieux entre contraintes communautaires et choix individuels. Quelques itinéraires de la noblesse huguenote (XVIIe–XVIIIe siècles)*, w: *Noblesses en exil. Les migrations nobiliaires entre la France et l'Europe (XVe–XIXe siècle)*, red. L. Bourquin, O. Chaline, M. Figeac, M. Wrede, Rennes 2021.

Bourquin L., *Les nobles d'origine lorraine en Champagne. Itinéraires socio-politique d'une aristocratie transfrontalière (XVe–XVIIe siècle)*, w: *Noblesses en exil. Les migrations nobiliaires entre la France et l'Europe (XVe–XIXe siècle)*, red. L. Bourquin, O. Chaline, M. Figeac, M. Wrede, Rennes 2021.

Cabanel P., *Histoire des protestants en France XVIe–XXIe siècle*, Paris 2012.

Cabourdin G., Viard G., *Lexique historique de la France d'Ancien Régime*, Paris 1978.

Caparos C., *Pouvoir au féminin. Itinéraire épistolaire d'une noble provençale*, w: *Femmes face à l'absence de l'Antiquité à l'époque contemporaine: terre, mer, outre-mer (Europe-Amérique du Nord)*, red. E. Charpentier, B. Grenier, Rennes 2020.

Chagniot J., *Paris et l'armée au XVIIIe siècle. Étude politique et sociale*, Paris 1985.

Chaline O., *Godart de Belbeuf, le Parlement, le Roi et les Normands*, Luneray 1996.

Chaline O., *Hôtels particuliers*, w: *L'ancienne France au quotidien. Vie et choses de la vie sous l'Ancien Régime*, red. M. Figeac, Paris 2007.

Chaline O., *La maison du grand marchand. Quelques remarques*, w: *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.

Chaline O., *Le Parlement et Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles*, w: *Les Parlements et la vie de la cité (XVIe–XVIIIe siècle)*, red. O. Chaline, Y. Sassier, Rouen-Havre 2004.

Chaussinand-Nogaret G., *Noblesse*, w: *Dictionnaire européen des Lumières*, red. M. Delon, Paris 2007.

Chaussinand-Nogaret G., *Wstęp*, w: *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle*, Paris 1991.

- Cogné A., Hassler É., *L'insertion des demeures aristocratiques dans l'espace urbain. Panorama européen à l'époque moderne*, w: *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.
- Combattre et gouverner. *Dynamiques de l'histoire militaire de l'époque moderne (XVIIe–XVIIIe siècles)*, red. B. Fonck, N. Genet-Rouffiac, Rennes 2015.
- Espagne M., *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris 1999.
- Figeac M., *Alphonse Toussaint Joseph Andre Fortia de Piles i Louis Boisgelin de Kerdu: Polska w okresie dekadencji swojego bytu państwowego widziana oczami dwóch szlachetnie urodzonych emigrantów*, w: *Rzeczpospolita w oczach podróżników z Francji i Niemiec*, red. A. Mikołajewska, W. Zientara, Warszawa 2014.
- Figeac M., *Avant-propos*, w: *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.
- Figeac M., *La douceur des Lumières. Noblesse et art de vivre en Guyenne au XVIIIe siècle*, Bordeaux 2001.
- Figeac M., *Szlachta w mieście. Rola społeczna i wpływy kulturalne w epoce Oświecenia*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2004, 5.
- Figeac-Monthus M., *Być preceptorem w Polsce w XVIII wieku: przypadek Bigot de Moroques*, w: *Guwerner – preceptor – nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, red. A. Jakuboszczak, A. Kucharski, A. Wiczorek, Toruń 2022.
- Figeac-Monthus M., *Les enfants de l'Émile? L'effervescence éducative de la France au tournant des XVIIIe et XIXe siècles*, Berne 2015.
- Frijhoff W., Julia D., *École et société dans la France d'Ancien Régime. Quatre exemple: Auch, Avallon, Condom et Gisors*, Paris 1975.
- Gady A., *Les hôtels particuliers de Paris du Moyen Âge à la Belle Époque*, Paris 2008.
- Gady A., *Voir et être vu. Stratégies foncières et architecturales de l'hôtel parisien*, w: *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.
- Guillaume S., *Avant-propos*, w: *Construire l'éducation de l'Ancien Régime à nos jours*, red. F. Cadilhon, M. Combet, M. Figeac-Monthus, Bordeaux 2009.
- Guri S., *Les grandes résidences urbaines en Europe (1500–1830). État de la question et nouvelles perspectives*, „Revue belge de philologie et d'histoire” 2016, 94, 2, https://www.persee.fr/doc/AsPDF/rbph_0035-0818_2016_num_94_2_8942.pdf [dostęp: 6.07.2022].
- Jeunesse(s) et élites. *Des rapports paradoxaux en Europe del'Ancien Régime à nos jours*, red. C. Bouneau, C. Le Mao, Rennes 2009.
- L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.
- L'identité huguenote. Faire mémoire et écrire l'histoire (XVIe–XXIe siècle)*, red. P. Benedict, H. Daussy, P.-O. Lehot, Genève 2014.
- La Correspondance et la construction des identités en Europe (1648–1848)*, red. F. Cadilhon, M. Figeac, C. Le Mao, Paris 2013.
- Lachenicht S., *Hugenotten in Europa und Nordamerika. Migration und Integration in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2010.
- Le Mao C., *L'hôtel, un lieu économique dans la ville: l'exemple des magistrats du parlement de Bordeaux (XVIIe–XVIIIe siècles)*, w: *L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.
- Le Mao C., *Les écrits du for privé, une source pour renouveler l'histoire de la noblesse*, w: *Noblesse française, noblesse polonaise: 20 ans après*, red. J. Dumanowski, M. Figeac, A. Wiczorek, La Crèche 2022.
- Le Mao C., *Les fortunes de Themis. Vie de magistrats du Parlement de Bordeaux au Grand Siècle*, Bordeaux 2006.

- Le Mao C., *Moda, smak, wyobraźnia. Gusta kulinarne francuskich elit początku XVIII wieku, w: Europejski wiek osiemnasty. Uniwersalizm myśli, różnorodność dróg. Studia i materiały*, red. M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013.
- Le Mao C., *O pisaniu historii preceptorów epoki Oświecenia. Przegląd historiograficzny i aktualne kierunki badań, w: Guwerner – preceptor – nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, red. A. Jakuboszczak, A. Kucharski, A. Wieczorek, Toruń 2022.
- Le monde parlementaire au XVIIIe siècle. L'invention d'un discours politique*, red. A. Lemaître, Rennes 2010.
- Le Parlement de Dauphine, des origines à la Revolution*, red. R. Favier, Grenoble 2001.
- Le Parlement de Provence 1501–1790*, red. M. Cubells, Aix-en-Provence 2002.
- Le rayonnement français en Europe centrale du XVIIe siècle à nos jours*, red. O. Chaline, J. Dumanowski, M. Figeac, Bordeaux 2009.
- Les écrits du for privé. Objets matériels, objets édités*, red. M. Cassan, J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Limoges 2007.
- Les usages de l'écrit du for privé (Afrique, Amériques, Asies, Occidents, Orient)*, red. F.-J. Ruggiu, Bruxelles 2013.
- Lilti A., *L'Héritage des Lumières: Ambivalences de la modernité*, Paris 2019.
- Lilti A., *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*, Paris 2005.
- Meyer J., *Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*, Paris 1973.
- Minvielle S., *Les remariages nobles à Bordeaux au XVIIIe siècle, w: La noblesse de la fin du XVIe au début du XXe siècle un modèle social?*, t. 1, red. J. Pontet, M. Figeac, M. Boisson, Anglet 2002.
- Monteiro N.G., *L'hôtel urbain à Lisbonne du XVIIe au milieu du XIXe siècle, w: L'habitat des élites urbaines en Europe à l'époque moderne*, red. M. Figeac, Pessac 2019.
- Mouysset S., *Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe–XIXe s.)*, Rennes 2007.
- Noblesse française, noblesse polonaise: 20 ans après*, red. J. Dumanowski, M. Figeac, A. Wieczorek, La Crèche 2022.
- Noblesse française et noblesse polonaise. Mémoire, identité, culture XVIe–XXe siècles*, red. J. Dumanowski, M. Figeac, Pessac 2006.
- Nougaret C., *Les archives de France et les écrits du for privé: un lent apprivoisement, w: Les écrits du for privé. Objets matériels, objets édités*, red. M. Cassan, J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Limoges 2007.
- Paul Bigot de Morogues, w: *Społeczne i kulturowe uwarunkowania edukacji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, <https://irp.pth.net.pl/biogramy/254> [dostęp: 29.06.2022].
- Portis L., Passevart C., *La théorie des élites de Vilfredo Pareto: usages politiques, "L'Homme et la société" 1996, 121–122.*
- Rioux J.-P., *Les élites en France au XXe siècle. Remarques historiographiques, "Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes" 1983, 95, 2.*
- Roszak S., *Historia społeczna i historia kulturowa epoki nowożytnej. Doświadczenia oraz perspektywy ukrywania i odkrywania jednostki, "Historyka" 2017, 47.*
- Ruggiu F.-J., *L'utilisation de la notion d'identité en histoire sociale, w: Identité, appartenances, revendications identitaires, XVIe–XVIIIe siècles*, red. M. Belissa, A. Bellavitis, M. Cottret, L. Croq, J. Duma, Paris 2005.
- Ruggiu F.-J., *O fortunatos nimum, sua si bona norint, agricolas! ou le journal d'un gentilhomme campagnard au début du XVIIIe siècle, w: État et société en France aux XVIIe et XVIIIe siècles, Mélanges offerts à Yves Durand*, red. J.-P. Bardet, D. Dinot, J.-P. Poussou, M.-C. Vignal, Paris 2000.

- Senkowska-Gluck M., *Pojęcie elity i jego przydatność dla badań historycznych*, w: *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, t. 7, *Studia o grupach elitarnych*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1982.
- Taillard C., *La noblesse aux champs. Réflexions sur les rapports ville-campagne dans l'architecture française au XVIIIe siècle*, w: *La noblesse de la fin du XVIe au début du XXe siècle un modèle social?*, t. 1, red. J. Pontet, M. Figeac, M. Boisson, Anglet 2002.
- Toth F., *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*, Officina Hungarica IX, 2001, https://www.academia.edu/35834916/Ascension_sociale_et_identite_nationale_Integration_de_limmigration_hongroise_dans_la_societe_francaise_au_cours_du_XVIIIe_siecle_1692_1815_ [dostęp: 13.06.2022].
- Toth F., *L'émigration nobiliaire hongroise en France au XVIIIe siècle. Bilan des recherches, questions méthodologique*, w: *Noblesses en exil. Les migrations nobiliaires entre la France et l'Europe (XVe–XIXe siècle)*, red. L. Bourquin, O. Chaline, M. Figeac, M. Wrede, Rennes 2021.
- Tricard J., *Louis Guibert, inventeur et éditeur des livres de raison limousins: engagement et choix*, w: *Les écrits du for privé. Objets matériels, objets édités*, red. M. Cassan, J.-P. Bardet, F.-J. Ruggiu, Limoges 2007.

NOTA O AUTORACH

Stanisław Roszak – historyk, profesor w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, specjalizuje się w historii kultury XVII i XVIII w. oraz w dydaktyce historii.

Agnieszka Wieczorek – historyk, dr hab., profesor uniwersytetu, pracownik Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, zajmuje się historią Polski XVII i XVIII w., edukacją i historią zgromadzeń zakonnych.

ABOUT THE AUTHORS

Stanisław Roszak – historian, professor at the Institute of History and Archival Sciences of UMK in Toruń, specializes in the history of culture of the 17th and 18th centuries and history didactics.

Agnieszka Wieczorek – historian, PhD with habilitation, a University Professor, an employee of the Institute of History and Archival Sciences of UMK in Toruń, explores the history of Poland of the 17th and 18th centuries, education and history of religious congregations.

